

УДК 342.951:351.82

**ГЕНЕЗИС ЗАКОНОДАВЧОГО
ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
"ЗЛОВЖИВАННЯ МОНОПОЛЬНИМ
СТАНОВИЩЕМ" В УКРАЇНІ**

НИКОЛАЄВА Л., к. юр. н., професор, завідувач кафедри
комерційного права КНТЕУ

СТОРОЖЕНКО О., к. юр. н., доцент кафедри комерційного права
КНТЕУ

Ефективна боротьба з негативними монополістичними проявами є важливою запорукою зростання національної економіки. Вже близько ста років провідні держави світу вважають, що це і є основою ідеології їхнього економічного розвитку. Однак об'єктивні передумови для закріплення поняття "зловживання монополічним становищем" у вітчизняному законодавстві остаточно сформувалися лише на початку 90-х років минулого століття.

Генезис поняття "зловживання монополічним становищем" у вітчизняній науці комплексно не вивчався. Переважна більшість дослідників, зокрема Л. Біла, О. Зима, С. Мельник, І. Шуміло [1–4], висвітлюють це питання фрагментарно. Монографії, присвячені цій темі, практично відсутні, що, з одного боку, свідчить про її складність, а з іншого – про недостатню увагу до неї з боку вчених-юристів.

Метою статті є аналіз нормативного регулювання та визначення поняття "зловживання монополічним (домінуючим) становищем" у законодавстві України.

Усвідомлюючи багаторічний негативний досвід реформування господарських відносин у межах незмінного економічного базису – монополії загальнодержавної власності на засоби виробництва, керівництво України дійшло висновку про доцільність роздержавлення і демонополізації ринку, а також про необхідність правового забезпечення цих процесів [5, с. 4; 6, с. 3]. Відповідні ідеї знайшли своє відоб-

раження у Законі УРСР "Про економічну самостійність Української РСР", зокрема в окреслених ним завданнях: створення рівних можливостей для розвитку всіх форм підприємницької діяльності; забезпечення свободи у виборі методів господарювання, напрямів використання доходу і здійснення інвестицій; заохочення конкуренції та усунення монополізму у виробництві товарів і наданні послуг [7]. Таким чином, підвалини вітчизняного антимонопольного законодавства були закладені ще до проголошення державної незалежності України.

На виконання Закону про економічну самостійність Постанова Верховної Ради УРСР від 3 серпня 1990 р. "Про реалізацію Закону УРСР "Про економічну самостійність Української РСР" [8]) протягом декількох наступних років було прийнято закони економічного спрямування, серед яких важливе місце посідає Закон України від 18 лютого 1992 р. "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності" (далі – Закон про обмеження монополізму) [9].

Закон про обмеження монополізму визначив правові засади обмеження і попередження монополізму в економіці суверенної Української держави, закріпив основи протидії недобросовісній конкуренції та контролю за додержанням норм антимонопольного законодавства. Окремим здобутком цього закону стало введення до нормативного понятійного апарату семантичної конструкції "зловживання монополієм становисцем". Тобто законодавець не будував дефініції поняття зловживання монополієм становисцем, а лише використовував відповідний термін при формулюванні деяких норм. Втім це не перешкоджало його належному тлумаченню: ст. 4 Закону про обмеження монополізму містила вичерпний перелік видів таких зловживань. Початкова редакція згаданої статті відносила до зловживань монополієм становисцем: а) нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів у нерівне становище, або додаткових умов, що не відносяться до предмета договору, в тому числі нав'язування товару, не потрібного контрагенту; б) обмеження або припинення виробництва, а також вилучення з обігу товарів із метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монополієвих цін; в) часткова або повна відмова від реалізації чи закупівлі товару при відсутності альтернативних джерел постачання або збуту з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монополієвих цін; г) інші дії, вчинені з метою створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) інших підприємців; д) встановлення дискримінаційних цін (тарифів, розцінок) на свої товари, що обмежують права окремих споживачів.

Варто зазначити, що на час свого ухвалення Закон про обмеження монополізму не передбачав відповідальності фізичних осіб за зловживання монополієм становисцем. Статті 19 та 20 цього закону

(у редакції від 18 лютого 1992 р.) встановлювали відповідальність підприємців та посадових осіб лише за ухилення від виконання розпоряджень Антимонопольного комітету України або їх несвоєчасне виконання; неподання, несвоєчасне подання інформації Антимонопольному комітету України і його територіальним управлінням, а також подання завідомо недостовірних даних. Вирішення відповідних адміністративних справ було віднесене до компетенції Антимонопольного комітету України.

У цілому ухвалення Закону про обмеження монополізму стало визначним кроком у напрямі формування конкурентних відносин в Україні. Адже в умовах розпаду СРСР діяльність монополістичних суб'єктів була практично неконтрольованою. На шляху до отримання надприбутків ними завдавалися величезні збитки Державному бюджету, гальмувалися процеси економічного розвитку країни.

Як свідчить практика застосування Закону про обмеження монополізму, зловживання монополістичним становищем на ринку визнавалось найпоширенішим порушенням вітчизняного антимонопольного законодавства. Тільки з 1992 по 1995 рр. кількість таких зловживань зростає більше ніж у 10 разів – з 12 до 150 випадків [10, с. 36–65]. У 1996 р. органами Антимонопольного комітету було зафіксовано вже 380 випадків зловживання монополістичним становищем, що склало 36.8 % від усіх припинених за рік монополістичних порушень [11, с. 4]. Динаміка зростання кількості зловживань монополістичним становищем та їх питомої ваги серед інших монополістичних деліктів зберігалася протягом усього строку дії Закону про обмеження монополізму. Відповідні показники у 1997 р. становили 381 правопорушення та 39.1 %; у 1998 р. – 655 та 48.3 %; у 1999 р. – 699 та 48.9 %; у 2000 р. – 766 та 49 % [12–15].

Доречність і своєчасність ухвалення Закону про обмеження монополізму була очевидною. Однак настільки ж очевидними були і його численні недоліки: за вісім років чинності Закону десятьма нормативними актами до нього було внесено понад 50 змін, причому жодна його стаття не збереглася у початковому вигляді. Не стала винятком і норма, яка визначала перелік зловживань монополістичним становищем. Законодавець надмірно ускладнив конструкцію суб'єктивної сторони зловживань монополістичним становищем. До більшості з них ним була інтегрована ознака мети. Як відомо, у разі включення мети до законодавчої формули делікту вона стає невід'ємною ознакою його складу. Інакше кажучи, у таких випадках без встановлення мети вчинення діяння останнє не може кваліфікуватися як адміністративний проступок.

Таким чином, у процесі кваліфікації низки деліктів, передбачених ст. 4 Закону про обмеження монополізму, уповноважений суб'єкт адміністративної юрисдикції обов'язково мав довести наявність у діях посадової особи підприємства-монополіста спеціальної мети: ство-

рення або підтримка дефіциту на ринку; встановлення монопольних цін; створення перешкод доступу на ринок інших підприємців тощо. Ця обставина суттєво ускладнювала застосування відповідних адміністративно-деліктних норм.

Як свідчить правозастосовча практика, найбільш проблемним моментом юридичної кваліфікації є з'ясування суб'єктивних ознак складу делікту. Адже висновок про внутрішнє ставлення до протиправного діяння та його суспільно-небезпечних (шкідливих) наслідків в основному робиться на основі показань самого обвинувачуваного. При цьому, зважаючи на відверто суб'єктивний характер такої інформації, перевірити її достовірність дуже нелегко. Це не могло не позначитись на ефективності застосування норм про відповідальність за зловживання монопольним становищем. Протягом перших трьох років дії Закону про обмеження монополізму щорічно в Україні фіксувалося не більше 100 деліктів, пов'язаних із зловживанням монопольним становищем на ринку.

Встановивши адміністративну відповідальність за посягання, спрямовані на встановлення монопольних цін (тобто цін, що призводять до обмеження конкуренції або порушення прав споживачів), законодавець не передбачив такої відповідальності за сам факт встановлення таких цін. Таким чином, була створена парадоксальна ситуація: з одного боку, закон забороняв суб'єктам господарювання обмежувати або припиняти виробництво, вилучати товари з обігу, якщо це може призвести до встановлення монопольних цін, з іншого – він цілком допускав встановлення монопольних цін.

Цією свободою тривалий час користувались суб'єкти монопольного становища, які встановлювали монопольно високі або монопольно низькі ціни. Фактично, вони цілком легально вчиняли дії вираженого антиконкурентного характеру, чим завдавали величезної шкоди вітчизняній економіці. Адже у 1998–2006 рр. більше двох третин зловживань монопольним становищем припадало саме на цінкові порушення (у 1998 р. – 63.4 %; у 1999 р. – 66.9 %; у 2000 р. – 70 %; у 2001 р. – 67.3 % ... у 2006 р. – 72.1 %). При цьому щонайменше третина зафіксованих монополістичних деліктів вчинялася у формі встановлення монопольно високих цін.

У статті 4 Закону про обмеження монополізму йшлося лише про ціни і жодним чином не згадувались інші умови придбання або реалізації товару, а саме: кількість товару, якість послуг, строки, гарантії та ін. Монополісти на ринку могли й надалі безперешкодно змінювати зазначені умови на власний розсуд. Тим самим створювався плідний ґрунт для маніпуляцій у паливно-енергетичному, транспортному, комунальному та багатьох інших секторах економіки.

Зазначена стаття Закону про обмеження монополізму не закріплювала відповідальності за одне з найпоширеніших у світі зловживань

монополістичним становищем – монополістичну дискримінацію*. Положення п. 1 ст. 4 про нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів у нерівне становище заповнювало цю прогалину лише частково – адже воно забороняло лише дискримінацію різних контрагентів однієї угоди. Не вирішувало проблеми й інше положення ст. 4 Закону (п. 5), яке передбачало юридичну відповідальність за встановлення дискримінаційних цін (тарифів, розцінок) на товари: воно стосувалось лише цінових зловживань і не поширювалось на договірні відносини.

Частково окреслені проблеми вдалося вирішити у ході подальших законодавчих змін. Так, Законом України від 5 липня 1995 р. "Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності" існуючий перелік зловживань монополістичним становищем було доповнено нормами, які закріплювали заборону на встановлення монополістично високих і монополістично низьких цін [16].

Ще одним нововведенням цього Закону стало закріплення адміністративної відповідальності фізичних осіб за дії, пов'язані із зловживанням монополістичним становищем. Якщо раніше перелік монополістичних деліктів фізичних осіб вичерпувався порушенням правил взаємодії з Антимонопольним комітетом України, то після внесення відповідних законодавчих змін до нього були включені антиконкурентні узгоджені дії, дискримінація суб'єктів господарювання органами державної влади та зловживання монополістичним становищем.

На жаль, попри періодичне оновлення редакції норм Закону про обмеження монополізму, вітчизняному законодавцю так і не вдалося повністю усунути всі недоліки цього документа й адаптувати його до системних змін, які відбулися в економіці країни у 90-х роках минулого століття. Це призвело до того, що Закон про обмеження монополізму у 2001 р. втратив чинність.

Вдруге на законодавчому рівні кореспондуючий термін було використано 23 грудня 1993 р. при укладенні Договору СНД "Про узгоджену антимонопольну політику". Саме у цій міжнародній угоді вперше у вітчизняному законодавстві** було сформульовано дефініцію поняття "зловживання домінуючим становищем".

Загалом, подібний підхід до визначення монополістичних зловживань та їх різновидів важко визнати взірцем досконалої юридичної техніки. Будучи побудованою в обхід формально-логічних правил визначення понять, запропонована дефініція не здатна відоб-

* Монополістична дискримінація полягає у безпідставному застосуванні різних цін або інших умов до рівнозначних угод із суб'єктами господарювання.

** Згідно з п. 1 ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

разити суть позначуваного нею явища. При її формулюванні замість розкриття ключових характеристик зловживання домінуючим становищем, договірні сторони обмежилися згадкою про незаконний характер та суспільно шкідливі наслідки відповідних зловживань. Спостерігається алогізм цієї законодавчої конструкції. При буквальному розумінні формули "...забороняється зловживання домінуючим становищем, ...яке призводить до обмеження конкуренції або порушення інтересів інших господарюючих суб'єктів чи споживачів" можна з'ясувати, що всі інші види зловживань (зокрема ті, що не потягли за собою шкідливих наслідків) дозволяються і є цілком законними. Та й взагалі, вказівка на те, що забороні підлягають саме зловживання, які призводять до обмеження конкуренції й порушення інтересів інших господарюючих суб'єктів чи споживачів, видається зайвою. Адже всі без винятку монополістичні зловживання спричиняють зазначені наслідки.

Ще більшим алогізмом відзначається останнє положення аналізованої норми, яке у загальному контексті звучить так: "До таких зловживань відносяться ...інші дії, що призводять до зловживань". Подібна конструкція (у якій певний об'єкт визначається через свою ж таки назву) – класичний приклад помилки, яка у формальній логіці називається тавтологією або "колом у визначенні" [17, с. 42].

У ст. 3 Договору використовувалася низка оціночних понять, чітке визначення яких є доволі проблематичним: "нерівний підхід при рівних умовах", "монополістично висока ціна", "несправедливі умови", "господарюючі партнери" тощо.

Крім того, встановивши заборону на перешкоджання доступу на ринок інших господарюючих суб'єктів, договірні сторони не зважили на доцільність встановлення аналогічної заборони на перешкоджання виходу з ринку. Між тим створення бар'єрів для виходу з ринку є загальновідомою формою монополістичного тиску на конкуруючих суб'єктів. Її суть полягає у змушенні конкуруючих суб'єктів продовжувати функціонування у галузях із низькою рентабельністю чи відсутністю прибутку на капітал і тим самим нести значні втрати [18, с. 254].

І це лише декілька зауважень до визначення поняття "зловживання домінуючим становищем", поданого у Договорі СНД "Про узгоджену антимонопольну політику" від 23 грудня 1993 р. Поряд із тим, ст. 3 цього Договору мала одну позитивну рису – вперше (і в останнє на сьогодні) у вітчизняному законодавстві терміни "монополістичне становище" та "зловживання монополістичним становищем" були замінені на більш прийнятні, з позицій міжнародного права та економічної теорії: "домінуюче становище" і "зловживання домінуючим становищем".

Варто зауважити, що хоча в актах чинного законодавства названі поняття і використовуються як синонімічні та взаємозамінні, більшість

вітчизняних вчених цілком слушно визнають такий підхід неправильним, наполягаючи на внесенні відповідних законодавчих змін [3, с. 32].

Наступним етапом генезису законодавчого визначення поняття "зловживання монополієм" стало прийняття Закону України від 5 квітня 1995 р. "Про внесення змін і доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення" (КУпАП) [19]. Цей закон передбачав доповнення КУпАП декількома нормами про відповідальність за порушення конкурентного законодавства. Одна з цих норм (нині – ст. 166-1 КУпАП) закріпила адміністративну відповідальність керівників (розпорядників кредитів) підприємств, а також приватних підприємців за проступки, пов'язані із зловживанням монополієм.

Саме з цього моменту бере свій початок вітчизняна практика притягнення до адміністративної відповідальності фізичних осіб за зловживання монополієм. І хоча місяцем раніше аналогічна адміністративно-деліктна норма була закріплена у Законі про обмеження монополізму, через відсутність належного механізму реалізації вона залишалася бездієвою.

У диспозиції ст. 166-1 КУпАП законодавець надав третє визначення монополістичних зловживань. Причому так само, як і у Законі про обмеження монополізму, зміст поняття "зловживання монополієм" розкривався через визначення його окремих різновидів: а) нав'язування таких умов договору, які ставлять контрагентів у нерівне становище, або додаткових умов, що не стосуються предмета договору, в тому числі нав'язування товару, не потрібного контрагенту; б) обмеження або припинення виробництва, а також вилучення з обігу товарів із метою створення або підтримання дефіциту на ринку чи встановлення монополієвих цін; в) часткова або повна відмова від реалізації чи закупівлі товару за відсутності альтернативних джерел постачання або збуту з метою створення або підтримки дефіциту на ринку чи встановлення монополієвих цін; г) інші дії, спрямовані на створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) інших підприємців, встановлення монополієвих цін (тарифів, розцінок) на свої товари, а також дискримінаційних цін, що обмежують права окремих споживачів.

Наступне офіційне визначення зловживання монополієм було надане 25 січня 2000 р. у новому Договорі СНД про узгоджену антимонопольну політику [20]. Прийнятий на розвиток однойменної Угоди СНД від 12 березня 1993 року, цей Договір майже дослівно відтворює її понятійний апарат. Це стосується і поняття зловживання домінуючим становищем, яке в цілому зберегло свою попередню редакцію та переважну більшість недоліків.

Наприкінці минулого століття стало очевидним, що наявна правова база вже не спроможна забезпечувати ефективний захист

конкурентних відносин в Україні. Невпинний розвиток соціальної, політичної та економічної сфер зумовив виникнення нових владних структур, нових типів відносин між господарюючими суб'єктами та публічною адміністрацією, нових напрямів конкурентної політики. Зважаючи на масштабність цих перетворень, перманентне оновлення чинних актів конкурентного законодавства не приносило бажаного результату. Перед вітчизняним законодавцем постала необхідність вироблення нових фундаментальних засад конкурентної політики, адекватних процесам, що розгорталися у політико-правовому житті держави.

Визначальним кроком у цьому напрямі стало прийняття 11 січня 2001 р. Закону України "Про захист економічної конкуренції", який визначив правові засади підтримки та захисту економічної конкуренції, обмеження монополізму в господарській діяльності [21].

Поряд із ключовими напрямами державної політики у сфері розвитку економічної конкуренції (див. ст. 4 Закону); засадами контролю за концентрацією суб'єктів господарювання (Розділ V); дозвільною процедурою (Розділ VI) та провадженням у справах про порушення конкурентного законодавства (Розділи VII, IX), Закон про захист економічної конкуренції розкриває зміст монополістичних деліктів, зокрема, зловживань монопольним становищем на ринку.

Згідно з ч. 1 ст. 13 Закону про захист економічної конкуренції, зловживанням монопольним (домінуючим) становищем на ринку визнаються: "дії чи бездіяльність суб'єкта господарювання, який займає монопольне (домінуюче) становище на ринку, що призвели або можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції, або ущемлення інтересів інших суб'єктів господарювання чи споживачів, які були б неможливими за умов існування значної конкуренції на ринку".

У ч. 2 названої статті наводиться перелік відповідних зловживань, до якого входять: 1) встановлення таких цін чи інших умов придбання або реалізації товару, які неможливо було б встановити за умов існування значної конкуренції на ринку; 2) застосування різних цін чи різних інших умов до рівнозначних угод із суб'єктами господарювання, продавцями чи покупцями без об'єктивно виправданих на те причин; 3) обумовлення укладання угод прийняттям суб'єктом господарювання додаткових зобов'язань, які за своєю природою або згідно з торговими та іншими чесними звичаями у підприємницькій діяльності не стосуються предмета договору; 4) обмеження виробництва, ринків або технічного розвитку, що завдало чи може завдати шкоди іншим суб'єктам господарювання, покупцям, продавцям; 5) часткова або повна відмова від придбання або реалізації товару за відсутності альтернативних джерел реалізації чи придбання; 6) суттєве обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання на ринку без об'єктивно виправданих на те причин;

7) створення перешкод доступу на ринок (виходу з ринку) чи усунення з ринку продавців, покупців, інших суб'єктів господарювання.

Наведене визначення зловживання монополістичним становищем та його різновидів вигідно відрізняється від усіх попередніх спроб законодавця охарактеризувати сутність монополістичних деліктів.

По-перше, узагальнююча дефініція відповідного поняття вирізняється змістовністю та довершеністю логічної будови. Цілком очевидно, що вона не розкриває змісту протиправних діянь, але максимально конкретизує їх суспільно шкідливі наслідки. Це дозволило уникнути як надмірного розширення обсягу дефініції, так і постійних повторень при формулюванні визначень окремих видів монополістичних зловживань у ч. 2 ст. 13 Закону. Всі інші нормативно-правові акти або взагалі не закріплювали подібних дефініцій (Закон про обмеження монополізму, Кодекс України про адміністративні правопорушення), або містили визначення, досить далекі від кращих зразків юридичної техніки (Договори СНД про узгоджену антимонопольну політику від 1993 та 2000 років).

По-друге, на відміну від раніше сформованих переліків монополістичних зловживань, перелік, наведений у ч. 2 ст. 13 Закону України "Про захист економічної конкуренції", характеризується вищезгаданою простотою, повнотою та чіткістю. Він містить практично всі відомі нині форми антиконкурентних дій (бездіяльності) суб'єктів монополістичного становища на ринку. Формулювання його положень у переважній більшості випадків не допускає неоднозначного тлумачення, що є запорукою безпомилкової адміністративно-деліктної кваліфікації.

По-третє, вперше у вітчизняному законодавстві поняття зловживання монополістичним становищем і його різновидів було визначено з урахуванням положень міжнародного законодавства та практики Європейського суду [22–26]. Тим самим було зроблено ще один важливий крок щодо уніфікації вітчизняного антимонопольного законодавства та його наближення до міжнародних стандартів.

Однак, викладене ще не свідчить про абсолютну досконалість визначення монополістичних зловживань, наданого у ст. 13 Закону про захист економічної конкуренції. Поряд із здобутками юридичної техніки воно містить і декілька дискусійних моментів. Один із таких моментів зумовлений законодавчим ототожненням понять "монополістичне становище" та "домінуюче становище". У більшості актів вітчизняного антимонопольного законодавства названі терміни наділяються абсолютно тотожними змістом (виняток становлять лише КУпАП, який оперує поняттям "монополістичне становище", та міжнародні договори України, де йдеться виключно про домінуюче становище на ринку).

Положення економічної теорії та наявний зарубіжний досвід свідчать про недоцільність ототожнення понять "монопольного" та "домінуючого" становища. Відтак у вітчизняному антимонопольному законодавстві для позначення ринкових станів, при яких певні суб'єкти господарювання отримують здатність суттєво впливати на конкурентів і споживачів, варто використовувати загальне поняття "домінуюче становище".

Підтвердження доцільності викладених міркувань можна знайти навіть у положеннях вітчизняного антимонопольного законодавства. У ч. 2 ст. 3 Закону України "Про захист економічної конкуренції" зазначається: "Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у цьому Законі, то застосовуються правила міжнародного договору". Зважаючи на те, що в усіх чинних міжнародних договорах України у відповідному значенні використовується термін "домінуюче становище", можна констатувати, що саме останній мав би вживатись у законах, кодексах та інших нормативно-правових актах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Белая Л. Р.* Административная ответственность за нарушения антимонопольного законодательства Украины : дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Л. Р. Белая. — Одесса : Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова, 1995. — 174 с.
2. *Зима О. Т.* Адміністративна відповідальність юридичних осіб : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / Націон. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х., 2001. — 19 с.
3. *Мельник С. Б.* Монопольне (домінуюче) становище суб'єкта господарювання на ринку : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 / С. Б. Мельник. — Одеса : Одес. нац. юрид. акад., 2001. — 192 с.
4. *Шуміло І. А.* Відповідальність за порушення законодавства про захист конкуренції : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 / І. А. Шуміло. — Х. : Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого, 2001. — 212 с.
5. *Кінах А.* Пріоритети влади / А. Кінах // Конкуренція : Вісник Антимонопольного комітету України. — 2002. — № 2. — С. 3–6.
6. *Литвин В.* Ступені захищеності конкуренції / В. Литвин // Конкуренція : Вісник Антимонопольного комітету України. — 2002. — № 3. — С. 3–7.
7. *Про економічну самостійність Української РСР : Закон УРСР* // Відом. Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 34. — Ст. 499.
8. *Про реалізацію Закону про економічну самостійність : Постанова Верховної Ради УРСР* // Відом. Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 30. — Ст. 500.

9. *Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності* : Закон України // Відом. Верховної Ради України. — 1992. — № 21. — Ст. 296.
10. *Антимонопольний комітет України. Річний звіт: 1995 рік.* — К. : АМКУ, 1995. — 76 с.
11. *Антимонопольний комітет України. Річний звіт: 1996 рік.* — К. : АМКУ, 1996. — 106 с.
12. *Антимонопольний комітет України. Річний звіт: 1997 рік.* — К. : АМКУ, 1997. — 143 с.
13. *Антимонопольний комітет України. Річний звіт: 1998 рік.* — К. : АМКУ, 1998. — 196 с.
14. *Антимонопольний комітет України. Річний звіт: 1999 рік.* — К. : АМКУ, 1999. — 204 с.
15. *Антимонопольний комітет України. Річний звіт: 2000 рік.* — К. : АМКУ, 2000. — 212 с.
16. *Про внесення змін до Закону про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності* : Закон України // Відом. Верховної Ради України. — 1995. — № 28. — Ст. 202.
17. *Демидов И. В. Логика* : учеб. пособие / И. В. Демидов. — М. : МГЭИ, 2000. — 196 с.
18. *Зуб А. Т. Стратегический менеджмент: теория и практика* : учеб. пособие для вузов / А. Т. Зуб. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 415 с.
19. *Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення* : Закон України // Відом. Верховної Ради України. — 1995. — № 15. — Ст. 103.
20. *Договір СНД від 25 січня 2000 року "Про проведення узгодженої антимонопольної політики"*. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
21. *Про захист економічної конкуренції* : Закон України // Відом. Верховної Ради України. — 2001. — № 12. — Ст. 64.
22. *Consolidated version of the Treaty of European Union* // Official journal. — 1997. — № 11. — 340 p.
23. *Рішення Суду ЄС у справі 85/76, Hoffman – La Roche v. Commission (1979) ECR 461 § 91.*
24. *Рішення Суду ЄС у справі 322/81, Michelin v. Commission (1983) ECR 3461 §70.*
25. *Рішення Комісії ЄС у справі Virgin/British Airlines, ОЈЕС 2000.* — № L 30. — С. 1.
26. *Рішення Комісії ЄС у справі Napier Brown / British sugar, ОЈЕС 1988.* — № L 284. — С. 41.